

میراث علمی علامه ملاعلی قاری در محوری‌ترین علوم شریعت

(عقیده، تفسیر، حدیث و فقه اسلامی)

دکتر فضل‌الرحمن فقیهی^۱

چکیده

بررسی مظاهر تمدنی هر سرزمین، مستلزم شناخت جای‌گاه معنوی آن در نظر اهل مطالعه و تحقیق است. آثار علمی ملاعلی قاری هروی، بخش قابل‌اعتنایی از مظاهر تمدنی سرزمین ما بوده است. بحث در مورد آن آثار، ارزش‌مند است و وضع تمدنی - فرهنگی ما را در مقطعی از تاریخ آیین‌داری می‌کند. چه او یکی از مفاخر علمی سرزمین ما بوده، که در حوزه علوم اسلامی، شهرت جهانی دارد. این مقاله، داده‌های کیفی را با روش توصیفی - تحلیلی، با ابزار کتابخانه‌یی، به هدف بررسی میراث علمی قاری هروی، ارزش آن را برای اهل مطالعه تبیین نموده و پاسخ داده که: سهم ملاعلی قاری در کتابخانه علوم اسلامی در محوری‌ترین علوم شرعی چه اندازه است؟ برآیند بحث می‌رساند که قاری هروی در حوزه فقه و حدیث، آثار ضخیم‌تر و در حوزه عقیده، آثار کوچک‌تر، ولی دقیق‌تری را نگاشته است. همه آثار قاری هروی، ارزنده‌اند و در کتابخانه علوم اسلامی، جای‌گاه والایی را به دست آورده‌اند.

واژه‌گان کلیدی: قاری هروی، عقیده، تفسیر، حدیث، فقه.

The Scientific Legacy of Allameh Mulla Ali al-Qari in the Most Central Sciences of Sharia

(Belief, Interpretation, Hadith, and Islamic Jurisprudence)

Fazlurrahman Faqihi¹

Abstract

Studying a land's civilizational manifestations necessitates understanding its spiritual significance as perceived by scholars and researchers. The scholarly works of Mulla Ali Qari Herawi represent a considerable part of the civilizational heritage of our region. Discussing these works is valuable, reflecting our civilizational and cultural standing during a particular historical period. Mulla Ali Qari, one of the prominent intellectuals of our land, holds global recognition in the field of Islamic sciences. This article, employing qualitative data through a descriptive-analytical method and using library resources, aims to examine Qari Herawi's scholarly legacy, clarifying its significance for scholars and addressing the question: What is Mulla Ali Qari's contribution to the Islamic sciences, particularly in the central Sharia sciences? The findings indicate that Qari Herawi produced more extensive works in the fields of jurisprudence and hadith, while his writings in theology are smaller but more precise. All of Qari Herawi's works are of great value and have secured a prominent place in the Library of Islamic Sciences.

Keywords: Qari Herawi, Belief, Interpretation, Hadith, Jurisprudence.

¹ Professor of Persian Language and Literature Department, Faculty of Literature and Human Sciences, Herat University, Herat, Afghanistan (faqihifazl@gmail.com)

۱. مقدمه

بحث و تحقیق در میراث‌های علمی بزرگان تحقیق و تألیف هر سرزمینی، جای‌گاه تمدنی آن را برجسته می‌سازد و افتخاراتش را آینه‌داری می‌نماید. کشور ما رجال برجسته‌یی داشته که در پیدایی آثار علمی و فرآورده‌های تمدنی، نقش برازنده و محوری داشته‌اند. علامه ملا علی قاری متوفای سال ۱۰۱۴ هجری قمری (حجوی، ۱۴۱۶: ۲/۲۱۸) یکی از این رجال برجسته است، که از پُرکارترین دانش‌مندان در تحقیق و پژوهش به‌شمار می‌رود و در این حوزه، دست‌توانا داشته است. این مقاله، میراث علمی قاری هروی در محوری‌ترین علوم شریعت را به بحث و پژوهش می‌گیرد.

پژوهش درباره آثار قاری هروی، هم‌جای‌گاه علمی آن مرد بزرگ و هم‌دانش و تمدن سرزمین ما در قرن دهم را آینه‌داری می‌کند؛ بنابراین، تحقیق در این مورد ما را به بخشی از میراث تمدنی ما آشنا می‌سازد و برای اهل دانش و تحقیق، دارای اهمیت دانسته می‌شود.

هدف این مقاله آن است که سهم قاری هروی در تحقیق و تألیف علوم پایه در حوزه علوم شرعی (عقیده، تفسیر قرآن کریم، حدیث نبوی و فقه اسلامی) را تبیین نماید، جای‌گاه علمی ملا علی قاری را برجسته گرداند و معیار تألیف و تحقیق در علوم در این دوره را غیر مستقیم متبازر نماید.

با اهدافی که این مقاله دنبال می‌کند، پاسخ خواهد داد که: جای‌گاه علمی قاری هروی در حوزه تألیف و تحقیق، چه‌گونه است؟ وی در چهار دانش محوری علوم شریعت، یعنی عقیده، تفسیر کلام الله مجید، حدیث نبوی و فقه اسلامی چه آثاری را برای اهل مطالعه و تحقیق به ارمغان گذاشته است؟ سهم وی در میان معاصرانش چه‌گونه بوده است؟

این تحقیق با روش توصیفی - تحلیلی و ابزار کتاب‌خانه‌یی انجام می‌شود؛ باتوجه به آماری که ارائه کرده، از نوع پژوهش کمی و با توجه به تبیین محتوای تألیف آثار، از نوع کیفی شمرده می‌شود. در این تحقیق، آثار خود قاری هروی مورد ارزیابی قرار گرفته و نیز از سایر تذکره‌ها و کتاب‌های علمی دیگر استفاده شده است.

درباره آثار قاری هروی، گاهی تحقیقاتی انجام شده است؛ چنان‌که هم در تذکره‌ها و هم در مقدمات آثارش از طرف دیگران، به شماری از تألیفات وی اشاره شده است؛ اما یا عام است و یا به شکل دسته‌بندی ارائه نگردیده است. این مقاله به تبیین سهم قاری هروی در حوزه علوم چهارگانه به شکل دسته‌بندی‌شده پرداخته است. البته بحث در مورد آثار علمی قاری هروی در سایر بخش‌های علوم، نیازمند پژوهشی جداگانه است، که باید به‌گونه مستقل انجام شود.

برایند بحث می‌رساند، که قاری هروی در حوزه‌های علوم عقیده، تفسیر، حدیث و فقه، نسبت به سایر علوم، کارهای ارزنده‌تر نموده است. در این میان، در حوزه فقه و حدیث، آثار ضخیم‌تر و در حوزه عقیده،

آثار کوچکتر، ولی دقیق تری را نگاشته است. کارهای او در حوزه تفسیر نیز برانزده است و در گام بعدی درخور ستایش است. عنایت به آثار او، توانایی بالایی او در تحقیق و نویسندگی را ثابت ساخته، او را از شخصیت‌های برانزده جهان اسلام معرفی می‌دارد.

۲. نگاه کلی به تألیفات و آثار قاری هروی

قاری هروی در تحقیق و تألیف دستی توانا داشته و آثار زیادی را از خود به جا گذاشته است. از نوه قاری روایت شده که گفته است: «از جدّ ما سه صد تألیف به جای مانده و او همه را برای اولادش وقف کرده، شرط گذاشته بود که از نسخه برداری ممانعت صورت نگیرد» (فیفی، ۱۳۴۳: ۳۱). نظر به رواج دوره زنده‌گی قاری و تبخّر وی به زبان عربی، و به دلیل آن که علامه قاری، دوره پخته‌گی علمی خود را در مکه معظمه گذرانده است، جز تعداد محدودی، همه آثار خود را به زبان عربی تألیف کرده و نگاشته است؛ بنابراین، وی تألیفات زیادی را به زبان عربی از خود به یادگار گذاشته که در طول تاریخ مورد استفاده اهل علم بوده است.

قاری هروی در حوزه‌های گوناگون علوم و دانش‌های اسلامی، تألیفات و آثاری را به رشته تحریر درآورده است. وی علاوه بر چهار دانش «عقیده، تفسیر، حدیث و فقه» که مورد بحث این مقاله است، در حوزه‌های اصول فقه، اصول حدیث، بلاغت و ادب، سیره و مناقب، نقد افکار و دیگر موارد، آثار گران‌بهایی دارد.

در مباحث زیرین، آثار و تألیفات قاری در چهار حوزه اساسی علوم شرعی، یعنی عقیده، تفسیر، حدیث و فقه اسلامی به بحث گرفته می‌شود و به‌گونه کوتاه از هر یک از آثار یادآوری و معرفی می‌گردند.

۲-۱. در حوزه دانش عقیده

علامه قاری هروی در حوزه عقیده، که اصول دین است، تألیفات و تحقیقات ارزش‌مندی دارد. این آثار قرار زیر، کوتاه معرفی می‌شوند:

۱. شرح فقه الاکبر (منح الروض الازهر): این اثر، معروف‌ترین کتاب علامه قاری در باب عقاید اسلامی است. او این کتاب را در شرح کتاب فقه الاکبر امام ابوحنیفه رحمه الله نوشته است. این شرح با عبارت «الحمد لله واجب الوجود ذی الکرّم والجلود...» (قاری، ۱۴۰۴: ۷) آغاز یافته است. شرح فقه اکبر بر اساس متن اصلی تألیف امام ابوحنیفه رحمه الله به پایان رسیده و عمده‌ترین موضوعات عقیدتی شریعت اسلام را مطابق مبانی عقیدتی اهل سنت و جماعت، شامل است و به بهترین وجه بیان داشته است. ملا علی قاری در ختم این کتاب، ملحقاتی را نیز بر شرح این کتاب افزوده و به ردّ خرافات و برخی

نابسامانی‌هایی پرداخته، که در جامعه آن روزگار رواج داشته است. قاری برآن مسائل، عنوانی مستقل ننهاده است. بل که با بازکردن فصلی جداگانه به بیان آن‌ها پرداخته است.

۲. أدلة معتقد أبي حنيفة في أبوي الرسول عليه الصلاة والسلام: موضوع این اثر، دیدگاه و

دلایل امام ابوحنیفه رحمه الله در مورد ایمان یا عدم ایمان والدین آن حضرت می‌باشد. شماری از متأخران ابراز نظر کرده‌اند که والدین آن حضرت ایمان آورده‌اند؛ حال آن که در نگاه قاری هروی، پدر و مادر شان پیش از بعثت وفات یافته بوده‌اند و ایمان شان نمی‌تواند عقلاً و نقلاً مستند باشد. قاری هروی در این کتاب، نخست به دیدگاه امام ابوحنیفه رحمه الله در این مورد پرداخته است. سپس دلایلی از کتاب و سنت و اجماع بر عدم ایمان والدین رسول الله صلی الله علیه وسلم ارائه داشته و بعد از آن به نقد دیدگاه‌های دانش‌مندان پیش‌تر از خود پرداخته، سخنان امام سیوطی و ابن حجر مکی را نقد و رد نموده است (قاری، ۱۴۱۲: ۸۵ و ۱۱۳). به همین گونه به نقد و رد سخنان ابن کمال باشا پرداخته و دیدگاه امام ابوحنیفه را با دلایل متقن به اثبات رسانده است.

۳. الرد علی القائلین بوحدة الوجود: این کتاب با براعت استهلال «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَوْجَدَ الْأَشْيَاءَ

شَرَّهَا وَخَيْرَهَا وَهُوَ فِي عَيْنِ أَهْلِ الْحَقِّ يَكُونُ غَيْرَهَا...» (قاری، ۱۴۱۵: ۱۳) آغاز یافته است. قاری در این اثر افکار ابن عربی و گروه وحدت‌الوجود را نقد و رد کرده است. وی با نقل سخنان شارح عقیده امام طحاوی، سخن ابن عربی را که خاتم النبوة را در ساختمان نبوت و رسالت، چون خشت نقره و خاتم الولاية را چون خشت طلا دانسته، رد می‌کند. وی این سخنان را کفرآمیز می‌خواند، نجات انسان را در متابعت از رسول گرامی اسلام می‌داند و احتراز و دوری از چنین افکاری را مایه نجات دانسته است. (همان: ۵۸-۶۰). کتاب «الرد علی القائلین بوحدة الوجود» با حکم نهایی ابطال اندیشه گروه وحدت الوجود، به پایان می‌رسد (همان: ۱۵۶).

۴. صنعة الله في صيغة صبغة الله: این رساله در باب دیدگاه بیضاوی در مورد سوره فاتحه نگاشته

شده که گفته است، عذاب مقدر و محتوم پروردگار، گویا به سبب خواندن «الحمد لله رب العالمین» رفع می‌شود. قاری این موضوع را در اول رساله‌اش (۱۴۳۷: ۲، ۴۲۷) بیان داشته، ضمن آن که آن روایت را موضوع ثابت کرده، دیدگاه مذکور را در این رساله با دلایلی از کتاب و سنت و اقوال اهل تحقیق در مورد قضا و قدر، واکاوی کرده و به بحث گرفته است.

۵. الاجوبة المحررة في البيضة الخبيثة المنكرة: این رساله با جمله «الحمد لله الذي حسن

الایمان وجميع اعماله» (قاری، ۱۴۳۷: ۴، ۲۸۳) آغاز شده و درباره حکم شرکت در عیدهای کافران و قبول هدایای شان نگاشته شده است. قاری هروی این اثر را در پاسخ این پرسش نوشته، که گرفتن هدیه

تخم مرغ در روز نوروز که در میان نصرانیان رواج داشته چه حکم دارد؟ این رساله با تحقیق و تعلیق د. محمد ترکی کتووع در ضمن رسایل قاری هروی، به شماره (۵۶) چاپ و نشر شده است.

۶. **الذَّخِيرَةُ الْكَثِيرَةُ فِي رَجَاءِ الْمُغْفِرَةِ لِلْكَبِيرَةِ:** از این اثر در هدیه العارفين (بابانی، ۱۹۵۱: ۱، ۷۵۲) و ایضاح المکنون (بابانی، بی تا: ۳، ۵۴۱) یاد شده و از آثار قاری هروی دانسته شده است. رساله مذکور با براعت استهلال «الحمد لله المطلع على الظواهر والسرائر الغافر لمن شاء من الكبراء والصغائر...» (قاری، ۱۴۰۹: ۲۵) آغاز یافته، موضوع آموزش گناه کبیره را به بحث گرفته است. قاری این اثر را به دلیل اختلاف نظر دو تن از علمای آن زمان، ابن حجر مکی هیتمی و میر بادشاه بخاری در مورد آموزش و کفاره شدن گناه کبیره با انجام عبادت حج، نوشته است (همان جا).

۷. **فِرَّ الْعَوْنُ مِمَّنْ يَدْعِي إِيْمَانَ فِرْعَوْنَ:** این رساله در باب رد دیدگاه اعتبار ایمان فرعون نگاشته شده است. دیدگاه یادشده، مطابق بیان مقدمه این اثر، در رساله‌ی از جلال الدین محمد دوانی به نقل از محیی الدین ابن عربی ارائه شده بوده (قاری، بی تا: ۶، ۱) و علامه قاری هروی با استدلالات روایی و درایی به رد آن پرداخته است. رساله مذکور با جمله «الحمد لله الذي أسعد من سعد وهو من صلب أبيه كموسى وهارون و أشقى من أشقى وهو فى بطن أمه كفرعون وقارون...» (همان جا) آغاز یافته است. قاری از این اثر در کتابش «الرد على القائلين بوحدة الوجود» (۱۴۱۵: ۳۷) نیز یاد کرده است. نسخه خطی این رساله در بخش مخطوطات کتابخانه دانش گاه ام القرى، نگهداری می شود. هم چنان در ضمن مجموع رسایل قاری هروی، به تحقیق و تعلیق د. محمد عید المنصور به شماره (۷۲) چاپ و نشر شده است.

۸. **شم العوارض فى ذم الروافض:** این رساله در موضوع حکم دشنام صحابه و ازواج مطهرات نوشته است. قاری در این اثر اشاره کرده (قاری، ۱۴۳۷: ۶، ۳۴۶) که در یک مجلس درس خود، دشنام صحابه را کفر نشمرده بوده، شماری بر او عیب گرفته اند. وی این رساله را در تبیین زشتی دشنام بر صحابه و حکم آن در پرتو نصوص شرعی نوشته است. این اثر به تحقیق و تعلیق محمد احمد در ضمن مجموع رسایل قاری هروی به شماره (۷۳) چاپ و نشر شده است.

۹. **سلالة الرسالة فى ذم الروافض من اهل الضلالة:** این رساله، خلاصه و چکیده رساله «شم العوارض فى ذم الروافض» است. قاری ^{رحمه الله} در مقدمه آن بدین امر اشاره کرده است (۱۴۳۷: ۶، ۴۱۹). در این اثر دو موضوع به طور فشرده با دلایلی به بحث گرفته شده: یکی دشنام صحابه به طور عام؛ و دودیگر، دشنام شیخین، ابوبکر و عمر ^{رضی الله عنهما}. حکم دو موضوع مذکور در پرتو دلایلی از کتاب و سنت، به طور کوتاه و فشرده بیان شده است. این اثر نیز به تحقیق و تعلیق محمد احمد در ضمن مجموع رسایل قاری هروی به شماره (۷۴) چاپ و نشر شده است.

۱۰. **ضوء المعالی لبدء الامالی:** این اثر با عبارات «الحمد لله الذی وجب وجود ذاته و ثبت کرم وجوده و شهود صفاته...» (قاری، ۱۴۳۷: ۷، ۱۷) آغاز یافته در باب عقیده اسلامی است. «ضوء المعالی» شرحی بر قصیده «يقول العبد» اثر سراج‌الدین علی بن عثمان اوشی فرغانی حنفی (متوفای ۵۷۵ ه.ق) است و قاری هروی آن را شرح کرده است. در این اثر، میان دیدگاه سلف و خلف در باب صفات الله متعال مقایسه برقرار شده و بیش‌تر دیدگاه سلف ترجیح یافته است (همان: ۳۰). این اثر با تحقیق و تعلیق ماهر ادیب حبّوش در زمره رسایل قاری هروی به شماره (۷۶) چاپ و نشر شده است.

۱۱. **شرح الفاظ الکفر (رسالة بدر الرشید):** این رساله شرحی بر رساله «الفاظ الکفر» محمد بن اسماعیل بن محمود بن محمد، معروف به در الرشید حنفی است (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۲، ۱۳۹۶). طوری که قاری هروی، اشاره کرده (۱۴۳۷: ۷، ۱۱۹) کوشیده است تا غوامض آن مسائل را توضیح دهد. شرح قاری هروی بر این اثر، بسی مفید است؛ زیرا وجوه استعمال الفاظ کفرآمیز را بیان داشته و سوء فهم از مطالب متن را دور کرده است. این رساله با تحقیق و تعلیق ماهر ادیب حبّوش به شماره (۷۷) در ضمن رسایل قاری هروی، چاپ و نشر شده است.

۱۲. **المختصر الأوفی فی شرح أسماء الله الحسنى:** این اثر را که در باب نام‌های پروردگار نوشته شده، بابانی بغدادی در ایضاح‌المکنون (بی‌تا: ۴، ۴۴۸) و در هدیه‌العارفین (۱۹۵۱: ۱، ۷۵۳) از آثار ملا علی قاری هروی برشمرده است.

۱۳. **شرح کتاب الوصیة لإمام الأعظم:** قاری کتاب الوصیة اما ابوحنیفه رحمه الله را نیز شرح کرده است. از این اثر در کشف‌الظنون (۱۹۴۱: ۲، ۲۰۱۵) یادآوری شده و از آثار قاری هروی شمرده شده است.

۱۴. **حاشیة شرح المقاصد:** قاری هروی بر «شرح المقاصد فی علم الکلام» تألیف علامه تفتازانی نیز حاشیه‌یی نگاشته است (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۲، ۱۷۸۰). شرح المقاصد اثری معروف و از کتاب‌های درسی مدارس در طول زمان بوده است. قاری آن را شرح کرده بوده تا پیچیده‌گی‌های آن مرفوع گردد.

۱۵. **المسلك الأول فیما تضمنه الكشف عن مجاوزة هذه الأمة الألف:** این رساله را قاری هروی در توضیح بیش‌تر رساله امام سیوطی که «الكشف عن مجاوزة هذه الأمة الألف» نام داشته تألیف کرده است. از این رساله قاری در ایضاح‌المکنون (بابانی، بی‌تا: ۴، ۴۸۰) یادآوری شده است. حاجی خلیفه در کشف‌الظنون (۱۹۴۱: ۲، ۱۴۹۱) اصل رساله «الكشف، عن مجاوزة هذه الأمة الألف» را برای سیوطی نام برده است.

۲-۲. در دانش تفسیر

قاری هروی در دانش تفسیر قرآن کریم نیز دستی توانا داشته و آثاری را از خود به جا گذاشته است. در زیر به تبیین این آثار به گونه کوتاه پرداخته می آید:

۱. انوار القرآن و اسرار الفرقان: تفسیری است که قاری هروی آن را در بیان معانی کلام الهی تألیف کرده است. این تفسیر که در چندین مجلد نوشته شده است. قاری هروی در این اثر از تفاسیر و آثار دیگر دانش مندان متقدم استفاده برده است. محقق تفسیر انوارالقرآن و اسرارالفرقان دکتر «ناجی السوید»، استفاده قاری هروی از مهم ترین مراجع علم تفسیری را یکی از ویژه گی های تفسیر ملاعلی قاری می داند (۱۴۳۴: ۱، ۵). قاری رحمه الله از منابع تفسیری مهمی، چون تفسیر کبیر امام فخرالدین رازی، تفسیر تستری، تفسیر قشیری، تفسیر شیرازی و دیگر منابع تفسیری و نیز منابع معتبر غیرتفسیری، استفاده برده و بر غنای اثرش افزوده است. خود قاری در مقدمه این تفسیر (۱۴۳۴: ۱، ۵) استفاده از بهترین منابع تفسیری را از ویژه گی های این تفسیر دانسته است. قاری رحمه الله در این تفسیر، با مهارت تمام، بین نقل و عقل و بین روایت و درایت، به خوبی جمع کرده و همه اهل عقل و نقل را با منهجی سالم در یک مسیر قرار داده است.

۲. الجمالین علی تفسیر الجلالین: قاری هروی این اثر را نیز در حوزه تفسیر قرآن کریم و توضیحی بر تفسیر معروف جلالین، تألیف جلال الدین سیوطی و جلال الدین محلی نوشته است. وی در این اثر به شرح مجملات جلالین پرداخته و معضلاتش را تبیین نموده است (بابانی، ۱۹۵۱: ۷۵۱/۱). کتاب جمالین که با عبارات «الحمد لله ذی الجلال والجمال والکمال...» (همان: ۱ / ۷۵۱) آغاز یافته، در سال ۱۰۰۴ ه.ق. به اتمام رسیده است. این اثر در حاشیه جلالین از جانب دانش گاه اسلامی مدینه منوره و نیز در بیروت به تصحیح محمد عبدالقادر شاهین از طرف دار الکتب العلمیه به زیور چاپ آراسته شده است.

۳. البینات فی بیان بعض الآیات: این اثر که با عبارات «الحمد لله الذی اظهر آیات الواضحات فی کلامه القدیم» (قاری، ۱۴۲۶: ۷) آغاز یافته، تعلیقی بر تفسیر آیه «هَلْ يُنظَرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ...» (الانعام: ۱۵۸) از تفسیر قاضی بیضاوی است. دشواری تفسیر بیضاوی و اجمال و ایجاز آن در بیان معنای آیه مذکور، باعث شده که قاری به تبیین آن پرداخته، فهم آن را برای اهل مطالعه آسان گرداند (یوسف، ۱۴۲۶: ۳).

۴. تعقیب علی البیضاوی فی قوله تعالی «وآخرین مقرنین فی الاصفاد»: رساله کوچکی است مشتمل بر پنج صفحه، که در پاسخ سؤالی در باب یکی از مسائل تفسیر بیضاوی در تفسیر آیه مبارکه

«وَأَخْرَيْنَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ» (قاری، ۱۴۳۷: ۲ / ۳۸) توسط قاری هروی نوشته شده است. این اثر در ضمن مجموعه رسائل قاری، نشر شده است.

۵. **حاشیه علی الزهراوین:** این اثر در هدیه العارفین (۱۹۵۱: ۲، ۳۱۸) از آثار ملا علی قاری هروی شمرده شده است. شاید در تفسیر دو سوره بقره و آل عمران نوشته شده باشد. نگارنده به اصل کتاب دست نیافته است.

۲-۳. در دانش حدیث نبوی

ملا علی قاری هروی در دانش حدیث نبوی، تبخّری داشته و تحقیقاتی انجام داده است. او هم شروخی بر کتاب‌های حدیث نبوی نگاشته و هم در باب صحت و سُقم برخی روایات با نوشتن آثاری، ابراز نظر کرده است. آثار قاری هروی در حوزه حدیث نبوی در زیر معرفی می‌شوند:

۱. **مرقات المفاتیح شرح مشكاة المصابیح:** قاری هروی این اثر را در شرح مشكاة المصابیح، تألیف محمد بن عبدالله خطیب تبریزی (وفات ۷۴۱ هـ.ق) نگاشته و به تبیین نکات مغلق و غریب و اژه‌های احادیث نبوی و توضیح احکام شرعی مربوط به احادیث آن پرداخته است. این به‌ترین شرحی است، که بر این کتاب نوشته شده است؛ به دلیل آن که مشكاة المصابیح از کتب درسی بیش‌تر حوزه‌های علمی است، شرح ملا علی قاری کاربرد فراوانی در نزد اهل علم دارد و مورد استفاده قرار می‌گیرد. تألیف این کتاب در مکه مکرمه در سال ۱۰۰۸ هـ.ق. به پایان رسیده؛ چنان‌که در اخیر آن (۱۴۲۲: ۹، ۴۰۵۴) بدین امر تصریح شده است.

۲. **شرح مسند امام ابی حنیفه** رحمه الله: این کتاب شرح قاری هروی، بر مسند امام ابوحنیفه رحمه الله است که آن را حصفکی روایت نموده است. این کتاب با عبارت: «الحمد لله الذی هدانا إلى الملة الحنیفة السمحاء» (۷: ۱۴۰۵) آغاز یافته است. شرح مسند امام ابی حنیفه رحمه الله بارها چاپ شده، اما نسخه انتقادی آن به تحقیق و مقدمه شیخ خلیل محیی‌الدین میس، که در معرفی امام ابوحنیفه و ملا علی قاری تهیه شده (میس، ۱۴۰۵: ۱-۱۱)، در بیروت لبنان توسط انتشارات دار الکتب العلمیه، در سال ۱۴۰۵ هـ.ق. / ۱۹۸۵ م. به چاپ رسیده و به دسترس اهل علم قرار دارد.

۳. **الأحادیث القدسیة الأربعیة یا الأربعون فی الأحادیث القدسیة:** این اثر در شماری از منابع به نام «الاحادیث القدسیة» (بابانی، ۱۹۵۱: ۱ / ۷۵۱) و «أربعون حدیثا قدسیة» (زرکلی، ۲۰۰۲: ۵ / ۱۲) نیز ثبت شده است. اما نام اصلی آن در نسخه‌هایی که چاپ شده، همین «الاحادیث القدسیة الاربعینیة» می‌باشد. این کتاب با مقدمه کوتاهی آغاز شده که بیان‌گر تفاوت میان حدیث قدسی و آیات قرآن کریم است (قاری، بی‌تا: ۲۹). سپس چهل حدیث قدسی را در این اثر با ذکر منبع هر حدیث، درج کرده است.

این اثر به تحقیق عبدالعزیز مختار ابراهیم الامین در ریاض و به تحقیق ابوالسحاق الحوبنی در جدّه به چاپ رسیده است. اثر مذکور با حدیث «قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نَضْفَيْنِ» (همان: ۳۱) آغاز یافته و با حدیث «أَبْنِ الْمُتَحَابُّونَ لِجَلَالِي» (همان: ۹۶) به پایان می‌رسد.

۴. اربعون حديثاً من جوامع الكلم: این رساله با عبارات «بسم الله الرحمن الرحيم، مفتاح كل كتاب كريم...» (قاری، ۱۴۳۷، ۱: ۲۷) آغاز شده است. رساله مشتمل بر چهل حدیث کوتاه از پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم است که با الفاظ مختصر، معنای زیادی را بیان داشته است. نخستین روایت این رساله، حدیث «الایمان یمان» (همان: ۲۸) به روایت شیخین و آخرین روایت آن، حدیث «الایمن حسن الخلق» (همان: ۳۵) به روایت خرائطی است.

۵. الاسرار المرفوعة في الأخبار الموضوعه: این کتاب که به نام «الموضوعات الكبرى» نیز مشهور است، در باب احادیث موضوعی تألیف شده و با عبارت «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ الْقُرْآنَ الْعَظِيمَ الْقَدِيمَ وَبَيَّنَّهَ بِالْأَحَادِيثِ الثَّابِتَةِ عَنِ النَّبِيِّ الْكَرِيمِ بِتَنْقُلِ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ وَأَتْبَاعِهِمْ مِنْ أَيْمَةِ الدِّينِ الْمُجْتَهِدِينَ فِي الطَّرِيقِ الْقَوِيِّ» (قاری، بی تا: ۱) آغاز یافته است. قاری هر وی این کتاب را تألیف کرده تا احادیث نادرست از احادیث صحیح بازشناخته شوند و موضوعی بودن آنها مشخص و آشکار گردد. وی در فصل‌های نخستین کتاب، گناه روایت احادیث موضوع و کذب را توضیح داده است. بعد از آن به ترتیب حروف الفباء به بیان احادیث موضوع و ساخته‌گی پرداخته است. وی در بیان هر حدیثی، دلیل وضع و یا ضعف آن را بیان داشته و به مراجعی از نقاد حدیث حواله داده است.

۶. المصنوع في معرفة الحديث الموضوع: این کتاب نیز در بیان احادیثی است که اهل تحقیق از محدثان آنها را صحیح ندانسته‌اند. قاری هر وی خواسته است در این اثر به بهترین وجه، درجه احادیث غیر ثابت را بیان دارد، که آیا موضوع بودن آنها قطعی است یا این که اهل حدیث، برای آن اصلی نیافته‌اند، اما موضوع بودن آنها هم یقینی نیست. این اثر با عبارت «الْحَمْدُ لِلَّهِ وَكَفَى وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى» (۱۳۹۸: ۴۳) آغاز یافته به تعداد ۴۷۸ حدیث را در خود گرد آورده است. با روایت هر حدیثی، درجه عدم صحت آن در آخرش مشخص شده که چه‌گونه است. این اثر به نام «الموضوعات الصغرى» نیز شهرت دارد و به تحقیق شیخ عبدالفتاح ابوغده بارها به چاپ رسیده است. به گمان اغلب همین اثر است که در کشف الظنون (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۲، ۲۰۲۷) به نام «الهیات السنیات، فی تبیین الأحادیث الموضوعات» نامیده شده است.

۷. مبين الميعين في شرح الاربعة: این اثر را قاری هر وی شرحی بر اربعین امام نووی نگاشته است. عبدالعزیز بن ابراهیم بن قاسم در «الدلیل الی المتون العلمیة» (۱۴۲۰: ۱/ ۲۵۵) آن را از آثار قاری هر وی و در زمرة شروح اربعین نووی برشمرده است. یوسف بن ایلیان بن موسی سرکیس

(متوفای ۱۳۵۱ ه.ق) در «معجم المطبوعات» (۱۳۴۶: ۲، ۱۷۹۳) نیز آن را از آثار ملا علی قاری شمرده و گفته که با عبارات «الحمد لله الذی جعل الاعداد والاقوات اعتبارا للانام» آغاز شده است. همچنان در هدیه العارفين (بابانی، ۱۹۵۱: ۱، ۷۵۳) از آثار قاری هروی دانسته شده است. این اثر را حاجی خلیفه در کشف الظنون (۱۹۴۱: ۱، ۱) به نام «شرح احادیث نووی» یاد کرده است.

۸. شرح الموطأ مالک (روایة محمد بن حسن شیبانی): ملا علی قاری هروی موطأ امام مالک را شرح کرده بوده است. محمد صدیق حسن خان در کتاب «الحطه فی ذکر الصحاح الستة» (۱۴۰۵: ۱ / ۱۶۵) به نقل از شیخ محمد عابد سندی مدنی، از این تألیف قاری یاد کرده و گفته است که در این دیار مشهور و مروّج است.

۹. شرح صحیح مسلم: قرار آن چه در هدیه العارفين (بابانی، ۱۹۵۱: ۱، ۷۵۲) آمده است، قاری هروی صحیح مسلم را شرح کرده بوده است. همچنان حاجی خلیفه در کشف الظنون (۱۹۴۱: ۱ / ۵۵۵) نوشته که قاری هروی، صحیح مسلم را در چهار مجلد، شرح کرده است.

۱۰. شرح الجامع الصغیر سیوطی: این اثر در هدیه العارفين (بابانی، ۱۹۵۱: ۱ / ۷۵۲) و همچنان در کشف الظنون حاجی خلیفه (۱۹۴۱: ۱، ۵۶۰) از جمله آثار قاری هروی برشمرده شده است. سه اثر مذکور در منابع دیگر، از تألیفات قاری هروی شمرده شدند، اما نگارنده از وجود آنها اطلاع نیافت.

۲-۴. در علم فقه اسلامی

قاری هروی از فقیهان بزرگ زمان خود بوده و در این علم تبحر داشته است. او هم کتاب‌های کلانی در این دانش، تألیف کرده و هم ضمن نوشتن رسائلی به پاسخ مسائل فقهی و مشکلات زمانش پرداخته است. در زیر به معرفی آثار وی در زمینه فقه اسلامی کوتاه پرداخته می‌شود:

۱. فتح باب العنایه، لشرح کتاب النقایه: این کتاب در فقه حنفی و شرحی بر کتاب «النقایه مختصر الوقایه» تألیف امام صدر الشریعه عبیدالله بن مسعود حنفی، متوفای ۷۴۵ ه.ق. نوشته شده است. این اثر با عبارات «الحمد لله الذی جعل العلماء ورثة الأنبياء...» (بی‌تا: ۱ / ۳۱) آغاز یافته، در سال ۱۰۰۳ ه.ق. در مکه مکرمه به پایان رسیده است (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۲ / ۱۹۷۲). همین تاریخ را خود قاری هروی در آخر این اثر نیز یاد کرده است (بی‌تا: ۳ / ۴۴۸). این کتاب، دیدگاه‌های فقیهان حنفی و به خصوص نظریات ملا علی قاری را بیان می‌دارد. فتح باب العنایه مطابق متن اصلی «النقایه» در ۵۱ کتاب فرعی تقسیم شده و اثر بسیار ارزش‌مندی است که نیاز فقیهان در مسائل فقه و فتوا را برآورده می‌سازد.

۲. **الرد علی الخلاصة:** ابن عابدین در «رد المحتار علی الدر المختار» (۱۴۱۲: ۴/ ۲۳۷) یادآور شده که ملا علی قاری رساله‌یی را در رد بر صاحب خلاصه نوشته است. این رساله حتمًا در باب اشاره انگشت مسبحة در قعدہ و تشهد نگاشته شده، که صاحب خلاصه آن را حرام خوانده، در حالی که از سنت‌های ثابت نماز است.

۳. **الاصطناع فی الاضطباع:** بابانی بغدادی در ایضاح‌المکنون (بی تا: ۳/ ۹۰) و در هدیه‌العارفین (۱۹۵۱: ۱/ ۷۵۱) آن را در زمره آثار قاری هروی برشمرده است. این رساله در بیان سنت اضطباع در هنگام سعی نوشته شده، که میان مذهب حنفی و مذهب شافعی، محل اختلاف است. قاری هروی خود در مقدمه این اثر گفته (قاری، ۱۴۳۷: ۴/ ۶۵) که در پی آن است تا برای اهل تقلید از منابع مذهب و برای اهل تحقیق، از لابه‌لای نصوص احادیث نبوی، این امر را روشن سازد و چنین کرده است. این اثر با تحقیق و تعلیق احمد فواز الحمیر در ضمن رسائل قاری هروی به شماره (۴۶) چاپ و نشر شده است.

۴. **تزیین العبارة لتحسين الاشارة:** این کتاب که با عبارت «الحمد لله الذی هدانا للتوحيد...» (قاری، ۱۴۳۷: ۳/ ۲۶۷) آغاز شده، بحث فقهی‌یی است که در مورد اشاره مسبحة در تشهد نماز نوشته شده است. در این اثر دلایل این عمل و کیفیت انجام آن توضیح داده شده، اختلاف فقیهان در کیفیت آن بیان شده و طریق معتمد بیان گردیده است (فیفی، ۱۳۴۲: ۳۵). این اثر در هدیه‌العارفین بابانی بغدادی (۱۹۵۱: ۱/ ۷۵۲) به نام «تزیین العبارة فی ذیل تحسین الاشارة» نامیده شده است. این رساله با تحقیق و تعلیق احمد فواز الحمیر در ضمن مجموعه رسائل قاری به شماره (۳۳) چاپ و نشر شده است.

۵. **التدهین للتزیین علی وجه التبیین:** این رساله پاسخ اعتراضی‌یی است که بر رساله «تزیین العبارة لتحسین الاشارة» از سوی برخی عالمان زمان قاری بعد از تألیف آن وارد شده بود. قاری هروی در آن رساله، سخن تارکان اشاره مسبحة، به‌ویژه بر صاحب خلاصه کیدانی، اعتراض داشته بود. برخی این اعتراض قاری را درست ندانسته، بدو نامه نوشتند و از آن اثر انتقاد نمودند. قاری هروی آن نامه را پاسخ مفصل ارائه داشته و «التدهین للتزیین علی وجه التبیین» نام گذاشت. این رساله که با عبارات «الحمد لله الذی دلّ علی الخیر وهدی...» (قاری، ۱۴۳۷: ۳/ ۲۹۱) آغاز شده با تحقیق و تعلیق احمد فواز الحمیر در ضمن رسایل قاری هروی به شماره (۳۴) چاپ و نشر شده است.

۶. **الاهتداء فی بیان الاقتداء:** این رساله در باب رفع اختلاف در باب اقتدا در نماز نوشته شده و در ایضاح‌المکنون (بابانی، بی تا: ۴/ ۴۰۲) به نام «لسان الاهتداء فی بیان الاقتداء» نامیده شده است. وقتی برخی مردم در باب اقتدای شخص حنفی، به امام شافعی راه تعصب، پیموده‌اند، قاری هروی این رساله را در بیان این حکم با دلایلی از کتاب و سنت نوشته است (۱۴۳۷: ۳/ ۳۱۷). وی توحید در امامت در مسجدالحرام را از سنن دیرین دانسته که مردم به امام مخالف مذهب خود اقتدا می‌نمودند و ابراز داشته

که جدایی در جماعات، به اثر تعصب به وجود آمده است (همان: ۳۳۶). این رساله با تحقیق و تعلیق محمد عید المنصور چاپ و نشر شده است. ابن عابدین شامی، از این اثر در «رد المحتار علی الدر المختار» (۱۴۱۲: ۱/ ۳۷۷) استفاده برده است. آنچه را برخی منابع «رسالة الإقتداء فی الصلاة للمخالف» (بابانی، ۱۹۵۱: ۱، ۷۵۲) نامیده‌اند به گمان اغلب همین رساله می‌باشد.

۷. المسلك المتوسط فی المنسک المتوسط: این اثر در باب فریضه حج و احکام آن است که با عبارت «الحمد لله الذی اوضح الحجة باوضح الحجة...» (قاری، بی تا: ۲) آغاز یافته است. این کتاب شرحی بر کتاب «لباب المناسک» شیخ^{رحمة الله} سندی است؛ قاری خودش گوید که وقتی «لباب المناسک» را دیدم که کوتاه است، خواستم آن را شرح نمایم و معانی آن را توضیح دهم (همان جا). این اثر قاری هروی، تمام احکام حج و عمره، جزای جنایات حج و سایر مسائل مربوط آن را در بیش از دو صد فصل جداگانه، بیان داشته است. این کتاب، بارها و از جمله در بیروت به چاپ رسیده است (عمری، ۱۴۱۴: ۱۲).

۸. فصول مهمه فی حصول المتممة: این رساله با جمله «الحمد لله الذی اقام امر الدین بإقامتها وإدامتها...» (۱۴۰۹: ۳۳) آغاز یافته است. قاری هروی این رساله را در باب اهمیت ادای درست نماز و شرایط تکمیل آن تألیف کرده است. وی همه بخش‌های این اثر را با استدلال‌ات منصوص مزین ساخته و به‌ویژه حنفیان را متوجه تکمیل نماز و تعدیل ارکان آن نموده است. وی در مقدمه این اثر، از مردم زمانش حتی از کسانی که ادعای مشیخت داشته‌اند، شکایت کرده که نماز را به طریق مسنون انجام نمی‌دهند و در صدد تألیف این رساله برآمده است. این رساله در هدیه العارفین و منابع دیگر از آثار قاری هروی دانسته شده و با تحقیق مشهور حسن سلمان در بیروت به چاپ رسیده است.

۹. شفاء السالك، فی إرسال مالك: رساله کوچکی است که قاری هروی در آن، دلایل بستن دست‌ها در مذهب جمهور و رهاکردن دست‌ها در نزد امام مالک در نماز را به بحث گرفته است. وی در این رساله، ضمن تأیید دیدگاه بستن دست‌ها، ملامت را از دیدگاه اجتهادی امام مالک دفع کرده است. این رساله با جملات «الحمد لله مالك رقاب الأمم، واضع الأیدی بعضها فوق بعض فی العلم والکرم...» (قاری، ۱۴۱۰: ۱۹) آغاز شده است. شفاء السالك در بیروت با مقدمه و تخریج احادیث مشهور حسن سلمان چاپ و نشر شده است. این رساله در کشف الظنون حاجی خلیفه (۱۹۵۱: ۲/ ۱۰۵۰) و هدیه العارفین بابانی بغدادی (۱۹۵۱: ۱/ ۷۵۲) نیز از آثار قاری هروی شمرده شده است.

۱۰. فیض الفاض فی شرح الروض الرائض: این کتاب در علم میراث، تألیف شده و شرحی بر کتاب «روض الرائض فی مسائل الفرائض» است، که نویسنده‌اش دقیق معلوم نیست. ابومعاذ موسی بن یحیی فیفی، محقق این اثر در مقدمه و تعلیقی که بر این کتاب نوشته (۱۴۳۳: ۶۸-۶۹)، متردد است

که آیا هم شرح و هم متن این کتاب از قاری هروی است یا متن آن از دیگری است. کتاب فیض الفائض یگانه کتاب علامه علی قاری در علم میراث است و در این علم، دیگر تألیفی ندارد. این کتاب با عبارت «الحمد لله الذی خلق الموت والحیة لیبیلو الانام فیما کلفهم من احکام الاسلام...» (قاری، ۱۴۴۳: ۹۵) آغاز می‌یابد. کتاب فیض الفائض با عبارات منسجم و روان، نگاشته شده و تألیفی است که با وجود دشواری علم میراث برای طالبان علم، بسیار به خوبی قابل استفاده است. این کتاب با مقدمه مفصل و تحقیق متن و تعلیقات مفیدی، توسط ابومعاذ موسی بن یحیی فیزی در ریاض به چاپ رسیده است. سزاوار است، این اثر به عنوان ماده درسی در حوزه‌ها و در دانش‌گاه‌ها مورد استفاده قرار گیرد؛ چون هم مختصر و هم جامع است، که عبارات روان دارد و خالی از حشوئیات است.

۱۱. صَلَاتُ الْجَوَائِزِ فِي صَلَاةِ الْجَنَائِزِ: این رساله با عبارات «الحمد لله الذی جعل الارض کلها مسجداً وطهوراً...» (قاری، ۱۴۳۷: ۳ / ۳۷۵) آغاز شده، حکم نماز جنازه در مسجد الحرام و مسجد النبی صلی الله علیه وسلم را بیان داشته و نماز جنازه در این دو مقام روا دانسته است. هم‌چنان حکم ادای نماز جنازه در سایر مساجد به بحث گرفته شده و در روشنایی روایات و اقوال فقیهان بیان شده است. این رساله با تحقیق و تعلیق معتز کریم‌الدین چاپ و نشر شده است.

۱۲. لب لباب المَناسِكِ فِي نَهَايَةِ الْمَسَالِكِ: این رساله که با عبارات «الحمد لله الذی احسن المشاعر والمناسک» (قاری، ۱۴۳۷: ۳ / ۴۰۱) آغاز شده در بیان احکام و مناسک حج، تألیف گردیده است. در نخست حکم کلی حج و سپس بالترتیب، فرائض حج، واجبات، سنت‌ها، مستحبات، محرمات و مکروهات و مباحات آن را بیان داشته است. بعد از آن در فصل‌های جداگانه، انواع حج و روش انجام آن‌ها را بیان داشته و سپس به بیان جنایات و جزایی که برای آن‌ها تعیین شده پرداخته است. این اثر در ضمن مجموع رسائل قاری هروی با تحقیق و تعلیق د. محمد ترکی کتووع به شماره (۳۹) چاپ و نشر شده است.

۱۳. بداية السالك فِي نَهَايَةِ الْمَسَالِكِ: این کتاب را قاری هروی در شرح «المنسک الصغیر» ملا رحمة الله سندی تألیف کرده و خود بدین امر تصریح کرده است (قاری، ۱۴۳۷: ۳ / ۴۵۵). محتوای کتاب، توضیح و تعلیم افعال و مناسک حج است، که مطابق مذهب حنفی تبیین شده است. این کتاب مطابق متن اصلی به ده باب تقسیم شده و در هر یک از این باب‌ها، فرائض، واجبات، سنن، مستحبات و... به گونه جداگانه تبیین گردیده است. به تعقیب آن صفت انجام حج توضیح داده شده و پس از آن، روش ادای عمره و امور دیگر مربوط به حج و عمره به بحث گرفته شده است. دهمین باب این اثر، به زیارت مسجد النبی و تقدیم سلام به محضر آن حضرت صلی الله علیه وسلم اختصاص یافته و این اثر به پایان می‌رسد.

شاید همین اثر باشد که برخی آن را «شرح المَناسِک الصَّغیر» (بایانی، ۱۹۵۱: ۱/ ۳۳۹) نامیده‌اند. این رساله در ضمن مجموع رسایل قاری هروی به شماره (۴۰) چاپ شده است.

۱۴. بیان فعل الخیر اذا دخل مکه من حج عن الغیر: این رساله از آثار قاری هروی است و هم‌چنان که خود اشاره داشته (قاری، ۱۴۳۷: ۴/ ۳۵) آن را درباره احکام حج شخص از جای شخص دیگری، تألیف نموده که آیا اگر از میقات بدون احرام تجاوز کرد، حج وی از جای شخص آمر، باطل می‌شود یا خیر؟ ابن عابدین شامی در منحة الخالق حاشیه بحر الرائق (بی‌تا: ۲/ ۳۴۲) این اثر را یاد کرده و از آن استفاده برده است. این رساله در ضمن مجموع رسائل قاری هروی، به تعلیق و تحقیق احمد فواز الحمیر، به شماره (۴۳) چاپ شده و در دست است.

۱۵. رساله فی بیان التمتع فی اشهر الحج للمقیم بمکه من عامه: این رساله که بدون ارائه خطبه آغاز یافته، در بیان اختلاف عالمان در موضوعی از مسائل حج نگاشته شده، که اگر شخص مکی، به بیرون از مکه - به‌طور مثال - به مدینه رود، باز در ماه‌های حج به ادای عمره به مکه درآید، باز در همان سال حج کند، آیا متمتع می‌باشد یا خیر؟ قاری هروی در این رساله نخست سخن صاحب بدائع را نقل کرده و بعد به نقد آن پرداخته است (قاری، ۱۴۳۷: ۴/ ۴۷). این رساله، به شماره (۴۴) در ضمن مجموع رسائل قاری هروی به تحقیق و تعلیق د. محمد ترکی کتّوع چاپ و نشر شده است.

۱۶. العفاف عن الید علی الصدر فی الطواف: در باب نقد لزوم بستن دست‌ها در سینه در طواف است و با عبارات «الحمد لله الذین انزل الکتب غیر ذی عوج...» (قاری، ۱۴۳۷: ۴/ ۵۶) آغاز شده است. قاری در مقدمه این اثر یاد کرده (همان‌جا)، که برخی حنفیان، این کار را مستحب می‌شمردند و خود در این رساله، به رد این ادعا پرداخته و آن را غیر لازم، ثابت ساخته است. این رساله با تحقیق و تعلیق احمد فواز الحمیر در ضمن مجموع رسائل قاری هروی به شماره (۴۵) چاپ و نشر شده و نیز در بیروت با تحقیق یوسف بن محمد بخاری اوزبکی مقدسی، از سوی دارالبشائر الإسلامیه چاپ و نشر گردیده است.

۱۷. الاستدعاء فی الاستسقاء: این رساله که با عبارات «الحمد لله الذی اخرجنا من ظلمة العدم الی نور الوجود...» (قاری، ۱۴۳۷: ۴/ ۱۹۴) آغاز شده، در باب کیفیت نماز استسقاء نوشته شده است. قاری در مقدمه اشاره داشته که عالمان زمانش در باب ادای نماز استسقاء اختلاف داشتند و او این رساله را نوشته و دیدگاه فقیهان حنفی در این مورد را توضیح و تبیین کرده است (همان: ۱۹۵). سپس اختلاف مذاهب را در پرتو نصوص شرعی به بحث گرفته است. این رساله با تحقیق و تعلیق د. محمد عیدالمنصور در زمره مجموع رسایل قاری هروی به شماره (۵۲) چاپ و نشر شده است.

۱۸. **التوکیل فی النکاح:** رساله‌یی است کوتاه که بدون مقدمه با عبارت «رفع الیّ سؤال فی واقعة حال...» (۱۳۳۷: ۲۷۳ / ۴) آغاز شده و در باب صلاحیت وکیل در عقد نکاح و امور متعلق به آن نوشته شده است. این رساله که به نقل دیدگاه فقیهان، مزین شده با تحقیق و تعلیق د. محمد ترکی کتّوع در ضمن مجموع رسایل قاری هروی، به شماره (۵۵) چاپ و نشر شده است. همین رساله در برخی منابع (فیفی، ۱۳۴۳: ۴۰) به نام «عقد النکاح علی لسان الوکیل» یاد شده است.

۲۰. **حاشیة علی فتح القُدیر ابن همّام:** حاشیه‌یی در دو جلد بر کتاب فتح القدیر است. فتح القدیر اثر محمد بن عبدالواحد معروف به ابن همّام حنفی (متوفای ۸۶۱ ه.ق) در فقه است. بابانی بغدادی در هدایة‌العارفین (۱۹۵۱: ۷۵۲ / ۱) و حاجی خلیفه در کشف‌الظنون (۱۹۴۱: ۲ / ۲۰۲۲) از این اثر قاری هروی یادآوری نموده‌اند.

۲۱. **شرح الوقایة فی مسائل الهدایة:** این اثر نیز در حوزه فقه اسلامی از آثار ملاعلی قاری هروی دانسته و شمرده شده است. چنان‌که از نامش پیداست، در شرح کتاب «الوقایه فی مسائل الهدایة» تألیف شده است.

۲۲. **شرح الهدایة للمرغینانی:** هدایه اثر معروفی است که در فقه حنفی مطرح است. چنان‌که از نام این اثر بر می‌آید در شرح آن کتاب معروف توسط قاری نوشته شده است. هر سه کتاب اخیرالذکر در هدایة‌العارفین بابانی بغدادی (۱۹۵۱: ۷۵۲ / ۱) از جمله آثار و تألیفات قاری هروی شمرده شده‌اند.

۳. مناقشه

یافته‌های این تحقیق می‌رساند که قاری هروی از نگاه تعداد تألیفاتش بالترتیب بیش‌تر در حوزه فقه اسلامی، سپس در حوزه عقیده، بعد از آن در حوزه حدیث نبوی و سرانجام در تفسیر قرآن کریم در قدم آخر، آثاری را نوشته است؛ اما توجه به حجم آثار وی، چیز دیگری را می‌رساند و آن این‌که حوزه حدیث نبوی، از نگاه حجم کار، نسبت به بخش تفسیر و حتا فقه و عقیده، جای‌گاه بالاتری دارد. چه او آثار ضخیمی را در این حوزه دارد؛ اما آثار وی در حوزه عقیده، حجمی کوچک‌تر دارند.

تفاوت در حجم و تعداد آثار در این چهار حوزه، به اثر ضرورت زمان و پرسش‌هایی بوده که مطرح می‌شده است. هم‌چنان حوزه هر یک از علوم، تقاضای جداگانه دارد که کیفیت تحقیقات و تألیفات علمی را تعیین می‌نماید. بحث در حوزه فقه و حدیث، شرح بیش‌تر و دامنه وسیع‌تر می‌طلبد؛ لذا آثاری ضخیم‌تر در این حوزه نوشته شده است؛ اما در حوزه عقیده، بیش‌تر رسائلی به پاسخ‌گویی از معاصران قاری نوشته شده که تقاضای حجم کم‌تر را داشته است.

هرچند بررسی کیفیت کار قاری هروی، بحث‌های مستقل، متعدد و جداگانه را می‌طلبد، اما به‌طور کلی می‌توان گفت که نوشته‌ها و تألیفات قاری هروی، پژوهش محور و محققانه است و او توانسته در دوره خود، جای‌گاه بلندی را در تحقیق و تألیف، به دست آورد طوری که از بسا معاصرانش، موقف بلندتری را می‌توان برای وی قابل شد.

۴. نتیجه‌گیری

از آن‌چه در این مقاله گفته آمد، به نتایج زیر دست می‌یابیم:

- ملاعلی قاری که از رجال معروف سرزمین ما در حوزه علوم بوده، در بیش‌تر علوم روزگارش، تألیفات ارزش‌مندی از خود به یادگار گذاشته است. او در چهار علم اساسی شرعی، عقیده اسلامی، تفسیر قرآن کریم، حدیث نبوی و فقه اسلامی، آثار ارزش‌مندی را تألیف و تحقیق کرده است؛

- قاری هروی در حوزه عقیده ۱۵ اثر، در دانش تفسیر ۵ کتاب؛ در علم حدیث نبوی ۱۰ اثر و در فقه اسلامی ۲۲ اثر خرد و بزرگ را از خود به یادگار گذاشته است. بنابراین از نگاه تعداد آثار، فقه اسلامی در درجه اول، حوزه عقیده در درجه دوم، حدیث نبوی در درجه سوم و علم تفسیر در درجه چهارم قرار می‌گیرد؛

- بررسی کیفی و حجم آثار قاری هروی می‌رساند که وی در حوزه فقه و حدیث، آثاری را با حجم بزرگ‌تر و در حوزه عقیده، با حجم کوچک‌تر، ولی دقیق‌تر نگاشته است. کارهای او در حوزه تفسیر نیز ارزش‌مند اند و درخور ستایش می‌باشند؛

- شمار آثار قاری هروی در حوزه عقیده بیش‌تر است. مهم‌ترین آثار وی در این حوزه، شرح فقه الاکبر، أدلة معتقد ابي حنيفة في أبوی الرسول عليه الصلاة والسلام، و رساله الرد علی القائلین بوحدة الوجود شناخته می‌شوند؛

- مهم‌ترین اثر قاری هروی در حوزه تفسیر قرآن کریم، تفسیر «انوار القرآن و اسرار الفرقان» است. وی آثار دیگری نیز در این حوزه دارد که دارای حجم کم‌تراند؛

- قاری هروی در حدیث نبوی آثار ارزش‌مندی دارد. کتاب «مرقات المفاتیح شرح مشکاة المصابیح»، «شرح مسند امام ابي حنيفة»^{رحمه الله}، دو اثر «الموضوعات الکبری» و «الموضوعات الصغری» از مهم‌ترین آثار وی در این حوزه می‌باشند؛

- علامه قاری هروی در فقه اسلامی آثار ارزش‌مندی دارد. مهم‌ترین آثار وی در این حوزه کتاب «فتح باب العنايه، لشرح کتاب النقایه»، «فیض الفائض فی شرح الروض الرائض» در میراث می‌باشند. وی رسائل زیاد دیگری را نیز در این حوزه کار کرده، که دارای حجمی کم‌تر می‌باشند؛

- آثار قاری هروی، همه از نگاه علمی و محتوا و هم از نگاه نحوه تألیف و پردازش، بسیار ارزش مند اند و برای اهل علم قابل استفاده می باشند. تألیفات قاری هروی برای طالبان علم و پژوهش گران بسیار مفید و دارای پیام های ارزنده اند و کم تر قابل نقد و تأمل اند. این آثار جای گاه قاری را در دانش و تحقیق، متعالی ثابت می سازند و او را در زمره بزرگ ترین دانش مندان جهان قرار می دهد.

ORCID

Fazlurrahman Faqihi

<https://orcid.org/0009-0004-6748-1387>

ارجاع به این مقاله (APA):

. فقیهی، فضل الرحمن. (۱۴۰۳). «میراث علمی علامه ملاعلی قاری در محوری ترین علوم شریعت (عقیده، تفسیر، حدیث و فقه اسلامی)». *فصل نامه علمی - پژوهشی غالب*. ۱۱۳ (۳). ۶۷-۸۹.
<https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.13.I.3.6>

To Cite this Article (APA):

. Faqihi, Fazlurrahman. (2024). "The Scientific Legacy of Allameh Mulla Ali al-Qari in the Most Central Sciences of Sharia (Belief, Interpretation, Hadith, and Islamic Jurisprudence)". *Ghalib Journal*. 13(3). 67-89.
<https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.13.I.3.6>

سرچشمه ها

۱. قرآن کریم.

۲. ابن عابدین، محمد امین بن عمر بن عبد العزیز عابدین. (۱۴۱۲ هـ - ۱۹۹۲ م). *رد المحتار علی الدر المختار*. ج دوم، بیروت: دار الفکر.
۳. ابن قاسم، عبد العزیز بن ابراهیم. (۱۴۲۰ هـ - ۲۰۰۰ م). *الدلیل إلى المتون العلمية*. المملكة العربية السعودية - ریاض: دار الصمیعی للنشر والتوزیع.
۴. ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم بن محمد. (بی تا). *البحر الرائق شرح کنز الدقائق*. وفي آخره: تکملة البحر الرائق لمحمد بن حسین بن علی الطوری الحنفی القادری، ج دوم، بیروت: دار الكتاب الإسلامی.
۵. بابانی بغدادی، اسماعیل بن محمد امین. (۱۹۵۱). *هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين*. بیروت - لبنان: دار إحياء التراث العربی.
۶. بابانی بغدادی، اسماعیل بن محمد امین. (بی تا). *ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون*. به تصحیح محمد شرف الدین و معلم رفعت، بیروت - لبنان: دار إحياء التراث العربی.
۷. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبد الله کاتب. (۱۹۴۱ م). *کشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون*. بغداد: مكتبة المثنی.

۸. حجوى ثعالی، محمد بن حسن بن عربی. (۱۴۱۶هـ - ۱۹۹۵م). **الفکر السامی فی تاریخ الفقه الإسلامی**. بیروت- لبنان: دار الکتب العلمیة.
۹. حسینی قنوجی، محمد صدیق بن حسن خان بن علی. (۱۴۰۵هـ / ۱۹۸۵م). **حسن الحطة فی ذکر الصحاح الستة**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۰. زرکلی دمشقی، خیر الدین بن محمود بن محمد بن علی بن فارس. (۲۰۰۲م). **الاعلام**. چ پانزدهم (بی جا): دار العلم للملایین.
۱۱. سرکیس، یوسف بن الیان بن موسی. (۱۳۴۶هـ - ۱۹۲۸م). **معجم المطبوعات العربیة والمغربیة**. مصر: مطبعة سرکیس.
۱۲. سوید، ناجی. (۱۴۳۴). «مقدمه انوار القرآن و اسرار الفرقان». بیروت- لبنان: نشر دار الکتب العلمیة.
۱۳. عمری، عبد الکریم بن صنیتان. (۱۴۱۴هـ / ۱۹۹۳م). «مقدمه تسلیة الأعمی عن بلیة العمی ملا علی قاری هروی». المملكة العربیة السعودیة- المدینة المنورة: دار البخاری.
۱۴. فیفی، ابومعاذ موسی بن یحیی الشریف. (۱۴۳۳). «مقدمه فیض الفائض لشرح روض الرائض فی مسائل الفرائض ملا علی قاری». ریاض: مکتبة المعارف للنشر والتوزیع.
۱۵. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (۱۳۹۸). **الموضوعات الصغری**. چ دوم. تحقیق عبد الفتاح ابوغدة، بیروت: مؤسسة الرساله.
۱۶. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (۱۴۰۵ - ۱۹۸۵). **شرح مسند ابی حنیفه**. با تحقیق و مقدمه شیخ خلیل محی الدین میس. بیروت- لبنان: دار الکتب العلمیة.
۱۷. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (۱۴۱۵ - ۱۹۹۵). **الرد علی القائلین بوحدة الوجود**. تحقیق: علی رضا بن عبد الله بن علی رضا، دمشق: دار المأمون للتراث.
۱۸. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (۱۴۲۶ / ۲۰۰۵). **البینات فی بیان بعض الآیات**. تحقیق محمد خیر رمضان یوسف، بیروت- لبنان: دار البشائر.
۱۹. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (۱۴۳۳). **فیض الفائض لشرح روض الرائض فی مسائل الفرائض**. تحقیق ابومعاذ موسی بن یحیی الشریف الفیفی. ریاض: مکتبة المعارف للنشر والتوزیع.
۲۰. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (۱۴۳۴). **انوار القرآن و اسرار الفرقان**. تحقیق ناجی السوید، بیروت- لبنان: نشر دار الکتب العلمیة.
۲۱. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (بی تا). **الأحادیث القدسیة الأربعیة**. ریاض: دار التوحید للنشر والتوزیع.
۲۲. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (بی تا). **الأحادیث القدسیة الأربعیة**. مقدمه و تخریج احادیث: ابو إسحاق الحوبنی الأثری، جدة: ناشر: مکتبة الصحابة.

۲۳. قاری هروی، ابوالحسن علی بن سلطان محمد. (بی تا). **الاسرار المرفوعة فی الاخبار الموضوعة المعروف به الموضوعات الكبرى**. تحقیق محمد صباغ، بیروت: مؤسسه الرساله.
۲۴. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۳۲۸). **المسلك المتقسط فی المنسك المتوسط**. مکه مکرمه: مکتبه ترقی.
۲۵. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۰۴). **شرح فقه الاکبر**. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲۶. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۰۹هـ/ق/ ۱۹۸۹م). **الذخیره الکبیره فی رجاء المغفرة للکبیره**. تعلیق و تخریج احادیث: مشهور حسن سلمان، بیروت: المکتب الاسلامی.
۲۷. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۰۹هـ/ ۱۹۸۹م). **فصول مهمه فی حصول المتمه**. مقدمه و تخریج احادیث: مشهور حسن سلمان، بیروت: المکتب الاسلامی.
۲۸. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۱۰هـ/ق/ ۱۹۹۰م). **شفاء السالك فی ارسال مالک**. مقدمه و تخریج احادیث: مشهور حسن سلمان. بیروت: المکتب الاسلامی.
۲۹. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۱۲هـ/ق/ ۱۹۹۲م). **القول السدید فی خلف الوعید**. تحقیق و تعلیق دار الصحابه. طنطا: دار الصحابه.
۳۰. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۳۷هـ/ق/ ۲۰۱۶م). **مجموعه رسائل العلامه الملا علی القاری**. ج اول. با تحقیق و تعلیق گروهی از پژوهش گران، تحت اشراف محمد خلوف عبد الله، (شامل رساله شماره ۱ الی شماره ۱۲). ترکیه- استانبول: دار اللباب.
۳۱. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۳۷هـ/ق/ ۲۰۱۶م). **مجموعه رسائل العلامه الملا علی القاری**. ج دوم. با تحقیق و تعلیق گروهی از پژوهش گران، تحت اشراف محمد خلوف عبد الله، (شامل رساله شماره ۱۳ الی شماره ۲۴). ترکیه- استانبول: دار اللباب.
۳۲. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۳۷هـ/ق/ ۲۰۱۶م). **مجموعه رسائل العلامه الملا علی القاری**. ج سوم. با تحقیق و تعلیق گروهی از پژوهش گران، تحت اشراف محمد خلوف عبد الله، (شامل رساله شماره ۲۵ الی شماره ۴۰). ترکیه- استانبول: دار اللباب.
۳۳. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۳۷هـ/ق/ ۲۰۱۶م). **مجموعه رسائل العلامه الملا علی القاری**. ج چهارم. با تحقیق و تعلیق گروهی از پژوهش گران، تحت اشراف محمد خلوف عبد الله، (شامل رساله شماره ۴۱ الی شماره ۶۱). ترکیه- استانبول: دار اللباب.
۳۴. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۳۷هـ/ق/ ۲۰۱۶م). **مجموعه رسائل العلامه الملا علی القاری**. ج ششم. با تحقیق و تعلیق گروهی از پژوهش گران، تحت اشراف محمد خلوف عبد الله، (شامل رساله شماره ۶۸ الی شماره ۷۵). ترکیه- استانبول: دار اللباب.

۳۵. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (۱۴۳۷هـ.ق / ۲۰۱۶م). **مجموعه رسائل العلامة الملا علی القاری**. ج هفتم. با تحقیق و تعلیق گروهی از پژوهشگران، تحت اشراف محمد خلوف عبد الله، (شامل رساله شماره ۷۶ الی شماره ۸۰). ترکیه - استانبول: دار اللباب.
۳۶. قاری هروی، علی بن سلطان محمد. (بی تا). **فَرِّ الْعَوْن مَمَّنْ يَدْعِي إِيمَان فرعون**. نسخه خطی محفوظ در بخش مخطوطات کتابخانه ملک عبد الله بن عبد العزيز دانش گاه ام القرى.
۳۷. قاری، علی بن سلطان محمد. (۱۴۲۲هـ - ۲۰۰۲م). **مِرْقَاة الْمَفَاتِيح شرح مشكاة المصابيح**. بیروت - لبنان: دار الفكر.
۳۸. میس، خلیل محیی الدین. (۱۴۰۵). «مقدمه شرح مسند ابي حنيفة ملا علی قاری». تحقیق: الشیخ خلیل محیی الدین میس. بیروت - لبنان: دار الکتب العلمیة.
۳۹. یوسف، محمد خیر رمضان. (۱۴۲۶ / ۲۰۰۵). «مقدمه الیبنات فی بیان بعض الآیات». بیروت - لبنان: دار البشائر.

References

1. The Holy Quran. (In Arabic)
2. Ibn 'Abidin, Muhammad Amin ibn 'Umar ibn 'Abd al-'Aziz 'Abidin. (1992 CE / 1412 AH). *Radd al-Muhtar 'ala al-Durr al-Mukhtar* (The Responding Jurist's Commentary on "The Chosen Pearl"). 2nd Edition. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
3. Ibn Qasim, 'Abd al-'Aziz ibn Ibrahim. (2000 CE / 1420 AH). Al-Dalil ila al-Mutun al-'Ilmiyya (The Guide to Scientific Texts). Riyadh, Kingdom of Saudi Arabia: Dar al-Sumay'i for Publishing and Distribution. (In Arabic)
4. Ibn Nujaym, Zayn al-Din ibn Ibrahim ibn Muhammad. (No Date). Al-Bahr al-Ra'iq Sharh Kanz al-Daqa'iq (The Clear Sea: Commentary on "The Treasure of Minute Matters"). In the end: Takmila al-Bahr al-Ra'iq (Completion of "The Clear Sea") by Muhammad ibn Husayn ibn 'Ali al-Turi al-Hanafi al-Qadiri. 2nd Edition. Beirut: Dar al-Kitab al-Islami. (In Arabic)
5. Babani Baghdadi, Isma'il ibn Muhammad Amin. (1951 CE). Hadiyyat al-'Arifin Asma' al-Mu'allifin wa Athar al-Musannifin (The Gift of the Knowledgeable: Names of Authors and Works of Composers). Beirut, Lebanon: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi. (In Arabic)
6. Babani Baghdadi, Isma'il ibn Muhammad Amin. (No Date). Idah al-Maknun fi al-Dhayl 'ala Kashf al-Zunun (The Clarification of the Hidden: Supplement to "The Unveiling of Assumptions"). Edited by Muhammad Sharaf al-Din and Mu'allim Rif'at. Beirut, Lebanon: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi. (In Arabic)
7. Hajji Khalifa, Mustafa ibn 'Abd Allah Katib. (1941 CE). Kashf al-Zunun 'an Asami al-Kutub wa al-Funun (Unveiling Assumptions about the Titles of Books and Sciences). Baghdad: Maktabat al-Muthanna. (In Arabic)
8. Hajawi Tha'alibi, Muhammad ibn Hasan ibn 'Arabi. (1995 CE / 1416 AH). Al-Fikr al-Sami fi Tarikh al-Fiqh al-Islami (The Elevated Thought on the History of Islamic Jurisprudence). Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. (In Arabic)
9. Hussayni Qinnawji, Muhammad Sadiq ibn Hasan Khan ibn 'Ali. (1985 CE / 1405 AH). Hasan al-Hitta fi Dhikr al-Sihah al-Sitta (The Beautiful Attestation on Mentioning the Six Authentic Books). Beirut: Dar al-Kutub al-Ta'limiyya. (In Arabic)
10. Zarkali Damashqi, Khayr al-Din ibn Mahmoud ibn Muhammad ibn 'Ali ibn Faris. (2002 CE). Al-'Alam (The Notables). 15th Edition. (No Location): Dar al-'Ilm lil-Malayin. (In Arabic)

11. Sarkis, Yusuf ibn Ilyan ibn Musa. (1928 CE / 1346 AH). Mu'jam al-Matbu'at al-'Arabiyya wa al-Mu'arraba (Dictionary of Arabic and Arabized Publications). Egypt: Sarkis Printing Press. (In Arabic)
12. Suwayd, Naji. (2013 CE / 1434 AH). Introduction to Anwar al-Quran wa Asrar al-Furqan (The Lights of the Quran and the Secrets of the Furqan). Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya Publishing. (In Arabic)
13. Umari, 'Abd al-Karim ibn Sanitan. (1993 CE / 1414 AH). Introduction to Tasliyat al-'Ama 'an Baliyat al-'Ama by Mulla 'Ali Qari Harawi* (Consolation for the Blind Regarding the Trial of Blindness). Kingdom of Saudi Arabia, Medina: Dar al-Bukhari. (In Arabic)
14. Fifi, Abu Mu'adh Musa ibn Yahya al-Sharif. (2012 CE / 1433 AH). Introduction to Faydh al-Faidh for the Commentary on Rawd al-Raidh in Matters of Inheritance by Mulla 'Ali Qari (The Overflowing Gift: Commentary on "The Blooming Meadow" on the Issues of Inheritance). Riyadh: Maktabat al-Ma'arif for Publishing and Distribution. (In Arabic)
15. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1978 CE / 1398 SH). Al-Masnu' fi Ma'rifat al-Hadith al-Mawdu' (Al-Mawdu'at al-Sughra) (The Fabricated: Knowing the Fabricated Hadiths (The Minor Fabrications)). 2nd Edition. Edited by 'Abd al-Fattah Abu Ghuddah, Beirut: Mu'assasat al-Risala. (In Arabic)
16. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1985 CE / 1405 AH). Sharh Musnad Abi Hanifa (Commentary on the Musnad of Abu Hanifa). Edited and Introduced by Shaykh Khalil Muhyi al-Din Mays. Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. (In Arabic)
17. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1995 CE / 1415 AH). Al-Radd 'ala al-Qa'ilin bi Wahdat al-Wujud (Refutation of Those Who Claim the Unity of Existence). Edited by 'Ali Rida ibn 'Abd Allah ibn 'Ali Rida. Damascus: Dar al-Ma'mun lil-Turath. (In Arabic)
18. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2005 CE / 1426 AH). Al-Bayyinat fi Bayan Ba'd al-Ayat (The Clear Evidences in Explaining Some Verses). Edited by Muhammad Khayr Ramadan Yusuf. Beirut, Lebanon: Dar al-Basha'ir. (In Arabic)
19. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2012 CE / 1433 AH). Faydh al-Faidh li Sharh Rawd al-Raidh fi Masa'il al-Fara'id (The Overflowing Gift: Commentary on "The Blooming Meadow" in Matters of Inheritance). Edited by Abu Mu'adh Musa ibn Yahya al-Sharif al-Fifi. Riyadh: Maktabat al-Ma'arif for Publishing and Distribution.
20. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2013 CE / 1434 AH). Anwar al-Quran wa Asrar al-Furqan (The Lights of the Quran and the Secrets of the Furqan). Edited by Naji al-Suwayd. Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya Publishing. (In Arabic)
21. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (n.d.). The Forty Sacred Hadiths. Riyadh: Dar al-Tawhid for Publishing and Distribution. (In Arabic)
22. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (n.d.). The Forty Sacred Hadiths. Introduction and Commentary by Abu Ishaq al-Hawaini al-Athari. Jeddah: Publisher: Maktabat al-Sahaba. (In Arabic)
23. Qari Harawi, Abu al-Hasan 'Ali ibn Sultan Muhammad. (n.d.). The Elevated Secrets in the Fabricated Narrations Known as the Major Fabrications. Edited by Muhammad Sabagh. Beirut: Maktabat al-Risalah. (In Arabic)
24. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1929 CE / 1328 AH). The Moderate Approach in the Intermediate Rites. Mecca: Maktabat Taraqqi. (In Arabic)
25. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1984 CE / 1404 AH). Commentary on al-Fiqh al-Akbar. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. (In Arabic)
26. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1989 CE / 1409 AH). The Great Treasure in the Hope of Forgiveness for the Great Sin. Commentary and Commentary by Mashhur Hasan Salman. Beirut: The Islamic Library. (In Arabic)
27. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1989 CE / 1409 AH). Important Sections in Achieving Completeness. Introduction and Commentary by Mashhur Hasan Salman. Beirut: The Islamic Library. (In Arabic)

28. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1990 CE / 1410 AH). The Cure for the Traveler in the Transmission of Malik. Introduction and Commentary by Mashhur Hasan Salman. Beirut: The Islamic Library. (In Arabic)
29. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (1992 CE / 1412 AH). The Correct Statement on the Refutation of the Threat. Edited and Commented by Dar al-Sahaba. Tanta: Dar al-Sahaba. (In Arabic)
30. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2016 CE / 1437 AH). The Collection of Treatises by the Scholar Mulla 'Ali al-Qari, Volume 1. Edited and Commented by a Group of Researchers, Supervised by Muhammad Khuluf 'Abd Allah (Including Treatises No. 1 to 12). Turkey-Istanbul: Dar al-Labab. (In Arabic)
31. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2016 CE / 1437 AH). The Collection of Treatises of the Scholar Mulla 'Ali al-Qari, Volume 2. Edited and Commented by a Group of Researchers under the Supervision of Muhammad Khuluf 'Abd Allah (Including Treatises No. 13 to 24). Turkey-Istanbul: Dar al-Labab. (In Arabic)
32. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2016 CE / 1437 AH). The Collection of Treatises of the Scholar Mulla 'Ali al-Qari, Volume 3. Edited and Commented by a Group of Researchers under the Supervision of Muhammad Khuluf 'Abd Allah (Including Treatises No. 25 to 40). Turkey-Istanbul: Dar al-Labab. (In Arabic)
33. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2016 CE / 1437 AH). The Collection of Treatises of the Scholar Mulla 'Ali al-Qari, Volume 4. Edited and Commented by a Group of Researchers under the Supervision of Muhammad Khuluf 'Abd Allah (Including Treatises No. 41 to 61). Turkey-Istanbul: Dar al-Labab. (In Arabic)
34. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2016 CE / 1437 AH). The Collection of Treatises of the Scholar Mulla 'Ali al-Qari, Volume 6. Edited and Commented by a Group of Researchers under the Supervision of Muhammad Khuluf 'Abd Allah (Including Treatises No. 68 to 75). Turkey-Istanbul: Dar al-Labab. (In Arabic)
35. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2016 CE / 1437 AH). The Collection of Treatises of the Scholar Mulla 'Ali al-Qari, Volume 7. Edited and Commented by a Group of Researchers under the Supervision of Muhammad Khuluf 'Abd Allah (Including Treatises No. 76 to 80). Turkey-Istanbul: Dar al-Labab. (In Arabic)
36. Qari Harawi, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (n.d.). The Escape of Assistance from Those Who Claim the Faith of Pharaoh. Manuscript preserved in the Manuscript Section of the King Abdullah bin Abdulaziz Library, Umm al-Qura University. (In Arabic)
37. Qari, 'Ali ibn Sultan Muhammad. (2002 CE / 1422 AH). Mirqat al-Mafatih: Commentary on Mishkat al-Masabih. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
38. Mays, Khalil Muhyi al-Din. (1984 CE / 1405 AH). Introduction to the Commentary on the Musnad of Abu Hanifa by Mulla 'Ali al-Qari. Edited by Sheikh Khalil Muhyi al-Din Mays. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. (In Arabic)
39. Yusuf, Muhammad Khair Ramadan. (2005 CE / 1426 AH). Introduction to al-Bayyanat fi Bayan Ba'd al-Ayat. Beirut: Dar al-Basha'ir. (In Arabic)